

ItK

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM,
Bolyai János Klasszikus és Modern Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1970**

A TARTALOMBÓL

Alexa Károly: A misztika stífluselemel a régi magyar költői nyelvben

Gyenis Vilmos: Emlékirat és anekdota

Szőrényi László: Arany János Visszatekintés című versének képanyaga

Kisebb közlemények

Adattár

József Farkas: Karikás Frigyes első novellája

Szemle

Horváth Károly: A klasszikából a romantikába (Szauder József)

Bajza József és Toldy Ferenc levelezése (Fenyő István)

Ady Endre összes versei I. (Péter László)

Molnár Erik: Válogatott tanulmányok (Kovács Győző)

Magyar Életrajzi Lexikon 1—2. (Varga Imre)

Az Intézet életéből

Fábry Zoltán (1897—1970)

Trencsényi-Waldapfel Imre (1908—1970)

Juhász László (1905—1970)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1970. LXXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Klanciczay Tibor
Komlovszki Tibor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla
Szauder József
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlovszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Alexa Károly: A misztika stiluselemei a régi magyar költői nyelvben 285
Gyenis Vilmos: Emlékirat és anekdota 305
Szörényi László: Arany János Visszatekintés című versének képanyaga 322

Kisebb közlemények

Schulek Tibor: Kálmáncsehi Márton: „Reggeli éneklések könyve”. 346 — *Géjin Gyula*: Ismeretlen adatok Faludi Ferenc életéből. 352 — *Benedek Istvánné*: Adalékok Komjáthy Jenő életrajzához. 354 — *Áfra János*: Ady Endre Összes Versei (I. kötet) kritikai kiadásának margójára. 358 — *Baumgarten Sándor*: Don Quijote Magyarországa. 363

Adattár

V. Kovács Sándor: Brodarics levele egy olasz humanistához. 370 — *Benda Kálmán*: Wathay Ferenc és fele sége, Ládonyi Anna végrendelete. 372 — *Kerényi Ferenc*: Adalékok Arany János akadémiai működéséhez. 376 — *Kunszery Gyula*: Gárdonyi Géza ismeretlen levele. 378 — *József Farkas*: Karikás Frigyes első novellája. 379

Szemle

Horváth Károly: A klasszikából a romantikába (*Szauder József*) 383
Bajza József és Toldy Ferenc levelezése (*Fenyő István*) 386
Ady Endre összes versei I. (*Péter László*) 390
Molnár Erik: Válogatott tanulmányok (*Kovács Győző*) 396
Magyar Életrajzi Lexikon 1–2. (*Varga Imre*) 398

*

Moravcsik, Gyula: Studia Byzantina. — Studii de istorie. — Dugonics András. — Ady Endre: Költészet és forradalom. — Halálúzó. Kortársak Salamon Ernőről. — Dallos István: A Híd vallomása. — Gergely Sándor: Emberek között. 1–2. — Kassák Lajos összes versei 1–2. — Nagy István: Sancelja. — Fábry Zoltán: Korparancs. — Ungarn — Jahbruch Bd. I. (*Mezey László, Gáldi László, Kókay György, Rákos Péter, Csűrös Miklós, Sziklay László, Nagy Sz. Péter, Varga József, Say István, Varga Rózsa.*) 401

Az Intézet életéből

Fábry Zoltán (1897–1970) (*Kovács Győző*) 410
Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) (*Tarnai Andor*) 410
Juhász László (1905–1970) (*V. Kovács Sándor*) 411
Intézeti hírek (1970. január 1– július 31.) 412

A MISZTIKA STÍLUSELEMEI A RÉGI MAGYAR KÖLTŐI NYELVBEN

1

Misztikán most a középkori vallásosságnak azt a formáját értjük, amelynek fő célja nem a túlvilági örök boldogság elérése, hanem a földi találkozás istennel. Az asketikus életforma végtelen alkalmazásával eljutni a célhoz, az „unio cum Deo” misztikus élményéhez.¹ Messze vezetne, ha kitérnénk a vallásos miszticizmus létrejöttének okaira, kulturtörténeti előzményeire. A misztika jelentősége számunkra most abban van, hogy ezt a vallásosságot tekintjük kolostori irodalmunk fő inspirátorának; másrésről középkori irodalmunk legjelentősebb stílustörténeti értékei ebben a légkörben sarjadtak ki. A misztikának mint szemléletnek és magatartásformának lényege a lélekbeli elzárkózás és a személyes istenkeresés. Kódexeinkben a misztikus imádság és elmélkedés dominál, vagyis azok a műfajok, amelyek a legalkalmasabbak a magános, elvonulva olvasásra. Megfigyelhető a középkori irodalomban az a folyamat, amint az imádságok, „a hímtelen himnuszok”² a többi műfaj, így a himnuszfordítások és a prédikációk fölé kerekedtek, magukba olvasztva azok minden olyan stíluselemét, amely megfelelt a kor izlésének. A jellegzetesen gótikus gondolatot így fogalmazza meg Kopcsányi Márton a XVII. század elején: „... az Imádság nem egyéb, hanemha az Istennel való beszélés és nyájaszkodás, az melly által a lélek Istent nézi és az Isten a lelket.”³ A stílus retorizálása az imádságokban és a „szabad olvasmányt” jelentő, gondolat- és érzelembresztő, személyes jellegű elmélkedésekben erősebb, mint a prédikációkban és a himnuszokban, hiszen itt nem hatnak az élőszó egyéb — extralingvisztikus — szuggesztivitást előidéző tényezői. Az úgynevezett misztikus stílusnak legtisztább megvalósulásait ezekben a műfajokban találjuk.

A misztika stílusának legfőbb meghatározója a túlfűtött, már-már önfeledt érzelmesség. Az „amor sanctust”, az „amor divinum” megjelenítő alkotásokban emelkednek ki azok a nyelvi lehetőségek, amelyek a legmélyebb emberi érzések kifejezésére szolgálnak. A középkori lángoló stílus, a style flamboyant ezért válhatott a későbbi vallásos és szerelmi líra nyelvi előzményévé. A túlsorduló, kimondhatatlannak tűnő érzéseket a misztikus művek nyelvi zsúfoltságukkal tükrözik. Máriát, Jézust dús *jelzőbokrokkal* övezik, vagy bőkezűen halmozott *képekkel* állítják körül. „Szeplőtelen, virágzó, szép szent tisztaság”,⁴ „Óh, kegyes, óh kegyelmes, óh édes sziz Mária”,⁵ „nemős gyöngeségös gyönyörködés az Istenbe való édesködés”,⁶ „küsded, áldott, aranyos, szépséges, kicsinded, gyermek Jézus”⁷ stb. A Máriát aposztrofáló, később a litániákban visszatérő metaforák: „világosságnak fényes ajtója”, „szent atyának drága kénccstartója”,

¹ O(trokocsi) NAGY GÁBOR: A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen 1937. Uő.: A magyar irodalmi gótika problematikájához. Pap Károly- emlékkönyv. Debrecen 1939.

² L. FÁBIÁN ISTVÁN: Kódexirodalmunk és a misztika. Vigilia 1936. II. 64–66.

³ L. GAJTKÓ ISTVÁN: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. 3.

⁴ L. HORVÁTH JÁNOS: Irodalmi műveltségünk kezdetei. Bp. 1931. 268.

⁵ Nyelvelméltár 2 : 84. (Peer-kódex)

⁶ Winkler-kódex. Id. KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. 192.

⁷ Nyelvelméltár 10 : 27. (Érsekújvári-kódex)

„szentlélőknek lakodalma”, „napnál fényösebb csillag”. Mária kebleinek („két nemes, áldott, fényös, szentséges emlők”) szépsége ilyen képeket olvaszt ki a középkori lélekből: „lilium között játszódozó két kecskeollócska”, „két nemes bévölködő olajfák”, „két illatozó narancsalmák és az szépszínű nospolyák”, „aranszínű violák” — kibken — „vagyon ez világnak teljes, minden megoltása”.⁸ Idézzük még a *Nagyszombati-kódex* híres szép Mária-dicséretét: „Ó szízlé szép szemek, csillogozó fényességgel csillagozván! Ó rózsálló piros tindeklő szép orcák! Ó aranszínű fénylő szép sár hajak! Ó mézi édességgel folyó avagy édeslő szép ajakak, Isten fia gyakorlatos csókolgatásával megistenöltek”.⁹

A gótika legszebb nyelvi formákat létrehozó motívuma a minduntalan felbukkanó szerelmi allegória, az *Énekek Énekének* jelenetsorait újra és újra felizzító érzékiség. A középkori „édes stílus” legkésebb jelzői, képei, hasonlatai a mennyei jegyes, Jézus és az emberi lélek nászának meg a Mária-kultusznak megelevenítésére születtek. Az *Énekek Énekét* Clairvauxi Bernát népszerűsítette 80, erre épített prédikációjával. A misztikus szerelemben az emberi lélek alaphelyzete a befogadó, a Krisztus szerelmét elfogadó magatartás: a női magatartás. A hangulat lágy-sága, a finom érzelmes képek teremtette atmoszféra is a femininséget sugallja. Férfiak írták ezeket a sorokat: „im előttd, te szegény bines szolgáló leányod”¹⁰, „én vagyok a boldogtalan, az néhai szeretetős jegyös”.¹¹ Ez a különös szerepjátszás mint a misztikus írói magatartás egyik fontos vonása jelentős szerepet fog kapni a kora barokk irodalmában is.

A gótika képi világának a későbbiek szempontjából talán legfontosabb eleme a virágszimbolika. Alkalmazása ősi költői jelenség és hagyomány, nyomai minden nép ősköltészetében és kultúrájában föllelhetők. A virág jelképességének az egész későbbi európai művészetet befolyásoló rögzítése részben már az antikvitásban megtörtént. A korai kereszténység puritán virágellenessége után, amely visszahatás volt a profán római virágkultuszra, a korai középkor szerzetesi kertjei és kolostori művei állítják vissza a virágokat a maguk helyére az életben és a művészetben. Megfelelő vallási köntösben természetesen. A *liliom*, az asszírok királyi jelképe, az *Énekek Éneke* virága, most válik az angyali üdvözlések visszatérő jelképévé és a szüziesség, a szerzetesi élet legnagyobb erényének virágává. A másik szent virág, a *rózsa* az antikvitásban a szerelem, az ünnepi öröm virága. A rómaiaknál Vénus volt a titokzatos rózsza, a kereszténységben Mária a „Rosa mystica”. De jelképévé lesz a mártíriumnak is, és mivel Krisztus a legfőbb mártír, az ő virága is a piros rózsza: ő a „Flos florum”. A többi „szent” virágnak és a hozzájuk kapcsolódó legendáknak, példákknak is többnyire kimutathatók az antik mintái, ősképei.

Szűz Máriát így aposztrofálják a magyar középkorban: „Sziz Mária, ékes virág”¹², „te vagy szép tiszta rózsza”,¹³ „illatozol, miként lilium”.¹⁴ Jézus születésének leírása a *Debreceni-kódex*-ben: „verág szileték a verágtól verágba és verágnak idején.”¹⁵ A *Winkler-kódex* Mária himnusza, melynek vallásos motívumai alig-alig a rejtik a mögötte munkáló érzékiséget, szinte summája a misztikus virágszimbolikának:

„Ó, Mária, szép verág . . .
Szeretnek rózsája . . .
tégöd ékősejte,

⁸ Nyelvelméktár 3 : 37–38. (Nagyszombati-kódex)

⁹ Nagyszombati-kódex. Id. GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 263. Gazdag idevágó példatárat állított össze IMRE SÁNDOR A középkori magyar irodalom stíljáról (Bp. 1890.) c. tanulmányában.

¹⁰ RMKT 1. (II. kiadás) 169. (Thewrewk-kódex)

¹¹ Nyelvelméktár 3 : 117. (Nagyszombati-kódex)

¹² Nyelvelméktár 2 : 86. (Peer-kódex)

¹³ Uo.

¹⁴ RMTK 1. (II. kiadás) 212. (Peer-kódex)

¹⁵ Nyelvelméktár 11 : 140. (Debreceni-kódex)

szent alázatosságának
violája szépejte,
tisztaságnak lilioma
igen tégöd tisztöle . . .”¹⁶

Nem hagyhatjuk említetlenül az 1521-ben másolt *Könyvecse* . . . híres Dante-citátumát: „Ez tüzes szárnyu, édes elmélkedő emberek az tűzzel gyujtattak vala fel, ahonnat az nemes virágok nevelkednek és az szent gyümölcsök.”¹⁷ Számunkra azért fontosak ezek a sorok — kapcsolattörténeti értékük mellett —, mert szinte egy lélegzetvételbe sűrítik a misztikus „édességet”, „lángolást” és virágkultuszt.

A szerelem, a vágyakozás testi kihatásainak ábrázolásával ugyancsak fontos nyelv-lírai lehetőségei születtek meg ekkor a későbbi szerelmi költészetnek: Boldog Margitról írja álmélkodó apáca biográfusa, hogy imádkozás közben „nagy magos fázkodásokat vonzon vala az ő szívének belső részéből”¹⁸; Sienai Szent Katalin az ostyát magához véve „elragadtaték elméjében, elidegenüle érzékenységétül és lélekből elrűjtetvén”;¹⁹ „az ő édes szerelmes szive megfeszlik vala és elolvad vala”.²⁰

Középkori világi líránk két jelentős alkotása, a Mátyás királyról és a Lászlóról szerzett énekek is erős stilisztikai rokonságot mutatnak a misztikus írásokkal. Az 1500-as évek elején készült *Néhai való jó Mátyás király* . . . c. vers néhány sora:

Magyarországnak fényes csillaga,
és rettenetes bajnaka,
nyomorultaknak kies hajloka,
nagy ékességnek es te valál oka.”²¹

Gerézy Rabán megállapította, hogy a vers szóhasználata megegyezik „a liturgiában használt, ünnepivé finomodott kifejezésekkel”. Ugyanő nyelvi megfeleléseket is felsorakoztatott a *Thewrewk-kódexből*: pl. „Szentléleknek hojloka Mária”, „az tisztaságnak meglelhetetlen ékessége”.²² S tegyük hozzá, hogy alig van olyan Mária-dicséret, mely a csillag-metaforát ne alkalmazná. A László-vers első szakasza is ezzel a sorral végződik: „Csillagok között fényességes csillag”. A gótikus fénymisztika lírájának lecsapódása: „Képed fénlík, mint nap, salyog mint arany”, „Testedben tiszta, lelkedben fényes”. A „Rózsákat szaggatál, koronádba fizéd” sorban figyelemre méltó a virágszimbolikának a jelenléte, de főként az, hogy a „corona stipabas” fordulatra éppen az *Énekek Éneke* nyújt példát.²³

2

A Mohácsot követő katasztrofális történelmi fordulat és a diadalmasan előretörő reformáció elsodorta azt az egyházi bázist, amely meleggy volt a misztika vallásosságának. A kolostorok jó részének elpusztulásával, és a szerzetesi közösségek szétzilálódásával a középkori Magyarország egyházi kultúrájának értékei is lényegében megsemmisültek. A megmaradt emlékek

¹⁶ RMKT 1. (II. kiadás) 103–4. (Winkler-kódex)

¹⁷ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Dante neve százötven év magyar irodalmában. (Irodalomtörténeti dolgozatok 43.) Szeged 1966. 26.

¹⁸ L. KOZMA ERZSÉBET: A misztika és Boldog Margit. Vác 1930. 19.

¹⁹ Nyelvemléktár 10 : 115. (Érsekújvári-kódex)

²⁰ Nyelvemléktár 9 : 234. (Érsekújvári-kódex)

²¹ GERÉZDI: i. m. 195–6.

²² I. m. 206.

²³ I. m. 162–4.

Pozsonyban és Nagyszombatban halmozódtak föl, de a megvadult idők több évtizedre kikapcsolták őket a kultúra folytonosságából. Csak a XVII. század elején szivódtak föl a kor alapvető stílusáramlatában, Pécsi Lukács, Kopcsányi Márton és főként Hajnal Mátyás révén.

A reformáció hőskorának irodalmában (1530–1570) a misztikára jellemző nyelvi-költői formáknak nincs számottevő szerepük. A vallási elkülönülés legkezdetén a reformátorok lefordítottak ugyan számos középkori latin himnuszt és verses szöveget (Ujfalvi Imre és Bod Péter is említi ezt a tényt), de a szövegek válogatásakor és interpretációjánál soha nem a misztikus érzelmek terjesztése volt a cél, hanem a föllendülő mozgalom nagyon is gyakorlatias vállalási szempontjai. A misztikus stílus hiánya azért is elgondolkodtató, mert reformátor énekszerzőink legtöbbje férfikorának jó részét is a régi egyház kebelében élte le, sőt volt köztük olyan is, aki misztikus szerzetnek volt tagja reformálása előtt (pl. Sztárai a ferences rendé). Mindez azt mutatja, hogy a késő gótika lángoló stílusa nem hatotta át az egyházi köznyelv egészét, csak a literátus kolostoriak ismerték és használták.

A *Régi Magyar Költők Tárának* reformációs kötetében alig néhány tucatnyi idevágó fordulatot, metaforát találunk, ezek negyede is két író, Batizi András és Bornemisza Péter nevéhez fűződik. „Ó Istennek drága kénccstartója”, „az szép Jézus”, „gerjeszd fel szívünkben szent szerelmednek tüztét”²⁴ — Batizi András nyelvi megoldásai közül. A misztika kedvenc jelzői, a szép, édes, ékes előfordul olykor más szerzőknél is. Pl.: Armbrust Kristóf: *Gonosz asszonyemberneknek erkölcséről való énekében* (1550).

„Az Orpheus szép énekes és igen csudálatos,
Énekének gyönyörűségével igen éltet vala,
Zöld erdőket, kemény köveket és fene vadakat
Énekének édességével engesztelti vala.”²⁵

Szép, jellegzetesen misztikus „édeskedéssel” átítatott strofa, de hangvétele egyik reformációs versszerzőnek életművét sem alakította érdemlegesen.

A reformáció egyetlen misztikus sugallatú költői alkotása az *Isten városáról, az Mennysországról való ének* (1567), Bornemisza tollából. A vers témája szorosan kapcsolódik a középkori vizionárius-misztikus művészet „négy végső dolog”-kultuszához, s előrevetíti annak nagy barokk kori kultuszát.

„A mennyszágnak drága voltáról, nagy bódogságáról,
lenne beszédem édességéről, gyönyörűségéről.” —

„A mennyszágnak édes lakása”-ról így ír:

„Szépségít annak meg sem mondhatom, mely igen nagy legyen,
Az édességből mely nagy édesség emberre ott jöjjen,
A dicsőségből mely nagy fényesség embert környül vegyen.”

²⁴ RMKT 2. (XIV. sz. 1.) 63., 55., 68. Vö.: „az szép Jézus” (Nyelvelmértár 14: 156.); „édös szép Jézus” (RMKT 1. 104.); „Szent atyának drága kénccstartója” (Vásárhelyi András éneke. Peer-kódex. Uo. 237.); „gerjedez vala ez szent szűz az isteni szerelmednek tüzevel és meggyulladván, imádkozik vala szünetlen.” (KOZMA ERZSÉBET: i. m. 24.) A „himnuszok litániaszerű dicséret-halmazát” Batizinál KLANICZAY TIBOR is említésre méltónak találta. (A magyar reformáció irodalma. Reneszánsz és barokk c. kötet. Bp. 1961. 90.)

²⁵ RMKT 6. (XVI. sz. 5.) 26. Vö.: Sztárai Mihály: „szent ígéretnék édes beszédével” (XXII. Ps.); Tolnai György: „Édes szókkal” (RMKT 4. 58.); Balassi: „engedjed hallgatnom a te szódnak gyönyörű édes beszédét” (Szép magyar comoedia); Bethlen Kata: „hallatván énvelem ama te édességes zavaidat” (B. K. önéletírása. Bp. 1963. 119.); Faludi Ferenc: „Mint az eresztett méz, oly édes éneked” (Ecloga 3-tia); Csokonai: „... a fülemilének édes éneklése” (Magyar Psyche) stb.

„Rothadt testünket ő feltámasztja, oly fényessé teszi,
Amely fényes ő, istenségében örökössé teszi,
Minden szépséggel, nagy ékességével azt felékesíti.”²⁶

A fogalmazás, a költői kép- és jelzőhasználat vagy egyéni lelemény, vagy magyar nyelvi hagyomány, de semmiképpen nem biblikus örökség, noha a vers forrása kétségtávol János jele- nései.

3

A XVI. század utolsó negyede a magyar szerelmi líra első nagy korszaka. Balassi neve fém- jelzi ezeket az éveket, de ekkor íródott a széphistóriák java is.

Balassi világa a reneszánsz világ. A személyiség tudata, az élet szépségein való uralkodás eszméje, a szellemi önrendelkezés: mennyire távol áll mindez az égre fordított réveteg, közép- kori tekintetektől. Azonban a nyelv és a stílus objektív alakzatai a szembenállás mellett az azonosságról is vallanak, a folyamatról.

Misztikus kódexeket olvasva meglepő mennyiségben tűnnek elő a Balassi-költészet sajátos- ságaiként számon tartott metaforák, költői lelemények. A *mézes szó* szinesztézia többször elő- fordul Balassinál: „az ő mézzel folyó szerelmes beszédét” (*Egy német villanella nótájára*), „méz- zel folyó beszédét” (*Anna nevére* . . .). A kifejezést már az *Érdy-kódex* írója, a Karthauzi Névtelen is ismerte: „mézzel szoló”²⁷ „Méznél édesb szép szók” — Balassinál. A *Pozsonyi-kódexben* Mária „minden méznél édesb”²⁸ A szerelmes szív felgyullasztásának motívuma is gyakori nála.

„Bátran két szép szemét mikor kegyesen én reám fordítja,
Ottan szívemnek ő nagy szerelmét magához felgyujtja”

(*Bebek Judit nevére*)

Vagy pl. a *Szép magyar Comédiában*: „az én szívembeli eleven tűznek kegyetlen gyújtóját”²⁹ Ezt a frázist sem kell sokáig keresnünk a későközépkor vallásos írásaiban: „Krisztus tizes pa- rancsolati égnének vala az ő szívében”, „Krisztus szeretetinek lángha . . . szívet, lelkét forrasztja vala” (*Érdy-kódex*)³⁰ „felgyohtani szívet szertelen szeretetre” (*Cordines-kódex*).³¹ A szív fel- gyullasztása mellett hasonló értelmű a szív megnyílazása. („Ime ez szívembe lövé egyik nyilát” — egyik töredékes versében.) Sőt Balassinál a két motívum összeötvöződik, éppen egyik nagy versében:

„Esmét felvetette szemöldök ijébe szép szemének idegét

Kiből tüzes nyilat szívembe ő bocsát, lövén mint feltett jegyét;”

(*Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak*)

A *Könyvecse* egyik mondata bizonyítja, hogy a késő gótika vallásossága is ismerte ezt a képet: „Az ő bölcsességes igéi olyaténok . . . mint a tüzes nyilak, melyek lötetnek az szent szeretet- nek ijéből”³²

²⁶ RMKT 7. (XVI. sz. 6.) 249–53.

²⁷ Nyelvelméktár 5 : 247. (*Érdy-kódex*) A kódex „szent Bernald doctort” illeti ezzel a jelzővel, akit kolostori irodalmunk másutt is így jellemez. Pl. „az mézlő édes szavú ájéatos szent Bernald doctort” (HORVÁTH JÁNOS: i. m. 268.)

²⁸ Ave virgo gloriosa:

„ . . . minden méznél édesb,

Rózsánál pirosb,

Liliumnál fejb.” (RMKT 1. 504.)

²⁹ Balassi Bálint összes versei és Szép Magyar Komédiája. Magyar Helikon 1961. 173.

³⁰ Nyelvelméktár 5 : 191.

³¹ L. VARGA FERENC: Kódexirodalmunk stílus-elemei. Bp. 1933. 26.

³² Nyelvelméktár 8 : 147.

Balassi szerelmes verseinek egy része a szó legszorosabb értelmében vett virágének (pl. *Kit egy bokrétáról szerzett*). A virágokat nemcsak szimboliztikus értelmezhetőségük miatt vitte be verseibe, hanem lírai ékítményként is. Ez a gesztus sem volt idegen a misztikus írótól. A Mária-dicséretekben a virágok gyakran szintén csak költői díszítőelemek: pl. „Szűz Mária ékes viola”. Balassi Júliát így szólítja meg: „fényes, fejér rózsám”, máskor „jóillatu piros rózsám”. A *Debreceni-kódex* összeírója szó szerint használja ezeket a képeket és jelzőket: „Szent Dorottya . . . tisztasággal veragozván olyan vala, mint a fejér rózsza, a mártiromságért olyan, miképpen a jó illatu nőmös piros rózsza.”³³ Rózsza, liliom, viola — mindössze ez a három virág szerepel Balassi virágénekeiben: a középkor három szent virága!³⁴

Úgy érzem, ennyi példa is ékesen igazolja Balassi képkincsének, frazeológiájának szoros kötődését a gótikus misztikánk kimunkálta nyelvi eszközökhöz. A Balassi-magyarázatok az elődök és példák keresésekor általában megálltak a humanista poétákkal való összevetéseknél: azonosításaink viszont arra intenek, hogy Balassi költői világát számos ponton középkorigótikus analógiákkal világíthatjuk meg igazán.³⁵ Bizonyára kitűnt, hogy Balassi-idézeteinket a szerelmi ihletésű alkotásokból vettük. Ennek megállapítása azért fontos, mert Balassi istenes verseiben a szerelmi költészet terminológiáját szokták fölfedezni, pedig a hatás pontosan fordított: a vallási frazeológia vált szerelmi lírája alapjává.

Nem bizonyítható, hogy ez a gyökeres szemléleti változás a költői nyelv objektív alakzatainak felhasználásában Balassi érdeme. Talán már megtették ismeretlen lírikus elődei. Ezt látszik bizonyítani a széphistóriák stílusa. Az ország különböző részeiben más és más szerzőktől íródott verses szerelmi történetek oly bőven használják a misztikában megismert fordulatokat világi aspektusból, hogy ezt nehéz egy közvetlen elődnek, még egy Balassi formátumúnak is számlájára írunk. Az *Eurialusnak és Lucrétianak* széphistóriájában olvashatjuk: „Ó gyönyörűséges csókok, mézzel folyó édes ölegetések”,³⁶ „Jövel ki, kutfeye gyönyörűségemnek, minden nyájasságomnak”.³⁷ Az *Árgirus históriájának* híres szép kert-leírása is mutathat föl mintát az *Érdy-kódex*ből („az erek életnek földje):” „ott vannak hát mindenfelé szép illatu fivéek, kilemb-kilemb színő virágok, rózsza, lilium, viola, az szép mezőn szélllyel. Felől az ég tiszta, alól az föld nagy ékösséggel felőtöztetött. A fák ki szép virágos, ki kedég tellyes kilemb-kilemb ért gyimelcsökkel.”³⁸

Meg kell még emlékeznünk egy 1584-ben írt költeményről, melyet szerzője ezen ajánlással kezdett: „Magyar szóval, amint férhetek hozzá, szeretőknek írom.” Művét „Virág-Éneknek” is mondja, s csak az utolsó szakaszokban próbálja bizonygatni, hogy istennek és jegyesének, a léleknek szerelmi történetét dolgozta föl. Bogáti Fazekas Miklós *Énekek Éneke*-fordításáról van szó.³⁹ Láttunk már példát gótikus irodalmunkból ennek a szép erotikus alkotásnak felhasználására. Bogáti fordítása amellet, hogy költői hevületében meghaladja középkori előfutárait, formakészletét számos ponton újraidézi. Bogátinál: „Nemes mellyeden két szép termés alma, erdei kecskének mint két szép fia.” A *Nagyszombati-kódex* idézett helye: „lilum között játsz-

³³ Nyelvelméltár 11 : 112 (Debreceni-kódex)

³⁴ E virágok szerepéről a reneszánsz főúri kertjeiben és humanista poézisében I. GERÉZDI: i. m. 249–296.

³⁵ Balassi antik és humanista mintáit ECKHARDT SÁNDOR gyűjtötte össze alapvető tanulmányában: Balassi Bálint irodalmi mintái. ItK 1913. 171–192., 405–450. Egyik későbbi tanulmányában a „Physiologus” egyes motívumait mutatja ki középkori irodalmunkban és Balassi reneszánsz lírájában. (Középkori természetszemlélet a magyar költészetben. EPHK 1929. 81–99.) A középkor vallásos és Balassi szerelmi költészetének frazeológiai egyezéseire szintén ő hívja föl a figyelmet. (A régi magyar költők képei. A „Képlítania” c. fejezetben. Magyar századok. Horváth János- emlékkönyv. Bp. 1948. 69–79.) KOMLOVSZKI TIBOR cikke (Balassi alliterációi. ItK 1965. 334–6.) ugyanezt a tanulságot vonja le elemzett példái-ból.

³⁶ Magyar széphistóriák (Összeállította STOLL BÉLA. Bp. 1955.) 123.

³⁷ I. m. 89.

³⁸ Nyelvelméltár 5 : 266.

³⁹ Bogáti Fazekas Miklós: Énekek éneke. (Kiadta JAKAB ELEK.) Figyelő IX. 1880.

dozó kecskeollócskák". A misztikus-erotikus édeskedés Bogátinál így jelenik meg: „Belől torka . . . szája méz édes”, „Gyönyörűséges ajakad és nyelved, ajakid annyi folyó lépes mézek”. „Tejjel . . . és mézzel drága nyelved”. A *Nagyszombati-kódex* variánsa: „. . . engömet nagy sokképpen megékesített vala, mézet és tejet gyakorlatosson az ő mézes szájából vöttem és ottan gyakorlatosson az ő szájának édösségös csokolgatásával gyenyerköttem és éltem, és gyakorlatosson lelki ölelésökkel engemet hozzája öielt az én lelki jegyösöm, ki liliomnak szeretője . . .”⁴⁰

Milyen csatornákon át jutott el az érett reneszánsz szerelmi lírájához a misztikus formakincs? Bizonytalan. Adatok hiányában még csak nem is találgathatunk.

4

A XVI—XVII. század fordulójának költészetében, a reneszánsz formanyelvét gyakran túl-hajtó manierista ízű művekben is előfordulnak misztikus nyelvi alakzatok. A protestáns költők-nél (Rimay, Ádám János, Magyar István, Ecsedi Báthori István, Beczenci Imre, Thordai János neve kívánczik ide), aligha tételezhetjük föl a misztikus kódexek közvetlen ismeretét. Két irányból érhetette hatás őket. Az egyik a Balassinál kiemelkedő és megformálódó terminológia, amely hamarosan eluralkodik az egész szerelmi közköltészetben, a másik forrás a katolicizmus egyre erősödő kegyességi-hitbuzgalmi irodalma. A misztikus formanyelv „köznyelvesülését” és felekezeti kötöttségektől való elszakadásának előrehaladottságát mutatja, hogy egyre jobban beilleszkedik a református költészetbe.

Rimaynál a Balassi-hatás e tekintetben is kétségtelen:

„Ne csudáld szívemet, hogy ilyen keserves,
Szerelem tüzitől mert megsérült sebes.”⁴¹

Nála is megtaláljuk a gótikus „dulcedo” Balassinál oly gyakori kifejezését: „Szép szád teljes mézzel, nyelved hőcs beszéddel”.⁴² Fiatalkori bűnbocsánatért esedklő versében előfordul a középkori himnuszok jellegzetes dicsérő megszólítás-sora:

„Oh, szép drága zálog, igaz fényes csillag, Krisztus, idvösség feje”
Dicsőült sok jóknak, angyali karoknak tiszta szívü tüköre”.⁴³

A misztikus költői nyelvnek ugyanez az eleme megvan a harcos, kemény prédikátornál, Magyar Istvánnál. Patrónusának halálára írt költeménye himnikusan dicsérő aposztrófok sorozata:

„Vitézeknek mert csillaga,
Vármegyéknek jó pajzsa,
Az szent végnek nagy ótalma,
Minden rednek szép példája,
Tanácsinknak fényessége,
Vala népünk ékessége,
Igazságnak szeretője
Lén népünknek dicessége.”⁴⁴

⁴⁰ Nyelvemléktár 3 : 26 (Nagyszombati-kódex)

⁴¹ Rimay János: „Ne csudáld . . .” ÖM. (Eckhardt-kiadás Bp. 1955.) 52.

⁴² „En édes Iionám . . .” Uo. 56.

⁴³ „Bűnbocsánatért esedezik” Uo. 58.

⁴⁴ Az idézett Nádasdy-epitáfium (RMKT XVII/1. 138.) mondatformája és frazeológiája nemcsak a középkori vallásos dicséretre, hanem a világi célzatú László- és Mátyás-énekhez is kapcsolódik. Gyorsan elszakad azonban a középkori példaktól, és a nagy emberek halálára írt verseiben konvencionális formává, toposzá válik. Bocskait és Bethlent ugyanolyan kifejezésekkel siratják el, mint a XIX. század közepéig a tehetősebb nemesi patrónusokat.

A „jegyes misztika” nyomai pl. a református pap Detsi István egyik versében is föltűnnek, talán közvetlenül az *Énekek Éneke* vagy a 45. zsoltár hatására:

„Felséges Istennek áldott szent serege,
Az Jézus Krisztusnak ki vagy ő jegyese.”⁴⁵

Beczenci Imre „*Jó magyar nemzet...*” kezdetű versében szép tiszta példáját adja annak a misztikus motívumnak, amely majd Hajnal Mátvás imádságoskönyvében nyeri el legköltőibb megfogalmazását:

„Olvastuk régen ezt példa beszédben:
Ékes szép szavu hegedü zöngésben.
Elaluszik ember az szép éneklésben
És ha fölszörken változik színében.”⁴⁶

A XVII. század első negyedének végére készül el az unitárius Thordai János nagy műve, a teljes zsoltárfordítás (1627). A manierista-kora barokk periódus protestáns irodalmában itt a legerősebb a misztika hangulata, és ezt nem a fordítandó szöveg sugallta. A misztikára jellemzőnek tekinthető szövegrészeket, képeket, fordulatokat hiába keressük a bibliai eredetiben. A zsoltárparafraíz ugyan hagyományos reformációs műfaj, de a változtatások iránya, szemlélete erősen a korhoz kötött. Thordai kora pedig az ellenreformációs barokk katolicizmus nagy fellendülésének időszaká:

„Elájult benne az szívem és elholt,
Bágyadt testemben függő eszem így szólt... ”⁴⁷
„Édes új raj lépes méz csak bölcs nyelved szava”⁴⁸
„Mely igen édes, mely igen mézes inyennek a te szó”⁴⁹

Ennek az omlatag, lágy hangulatot árasztó stílusnak avatott kezű használója a katolikus barokk első nagy nemzedéke.

A XVII. század elején a vallásos meg a nagyon is valódi harcok közben nemcsak a frontok és az erőviszonyok kuszálódtak össze, de széthullt a reneszánsz szilárd világképe is. A világ labirintussá vált. A manierista vallásosság még csak keresés volt ember és misztika között. A barokk megoldotta a kérdést, a megoldást újra az irracionálisba helyezve. Az irracionális

⁴⁵ RMKT XVII/1. 335.

⁴⁶ I. m. 434.

⁴⁷ „Ps. XL.” RMKT XVII/4. 223.

⁴⁸ „Ps. XLV.” I. m. 231. A „mézes szó” szinesztéziát Thordai másutt is ebben az alakban használja, lehet, hogy az ő leleménye. („Ps. CLV.” „Raj méznél mert édesb nálam neve akit becsülettél félek.” I. m. 327.; „Ps. CXXVIII.”: „Mint az raj méh, örömdőre szép beszéddel zengök.” I. m. 363. — más jelentésben.) Érdekes, hogy ez a forma csak az unitárius eredetű gyűjteményekben található meg a későbbiekben. Rákosi János zsoltároskönyvében (XVIII. század) a Thordai-zsoltárok előtti ajánló strófából:

„Istent dicsírni szép,
Mint mézzel tölt raj lép,
Kedves ember szájának.”
(RMKT XVII/4. 585. Jegyzetek.)

A Bathó Mihály-ék, egyik szerelmes verse (XVIII. század eleje) — szintén unitárius környezetből — is elének tárja ezt a képet: „Mint raj méjnek úgy foly ő beszéde.” (RMKT XVII/3. 188.) Ez a példa is mutatja, hogy a szerelmi-világi költészet még a XVIII. században is megújíthatta kifejezőkincsét a vallásos forrásokból.

⁴⁹ „Ps. CXIX.” Uo. 352.

világkép megszilárdításában nem kis szerepet játszottak az imádságoskönyvek, főként a katolikus szemléletűek. Ezek voltak többségben, és nekik volt is mire támaszkodniuk: visszanyúltak a középkori imakincshez. Pécsi Lukács *Ágoston-fordításával* (1591), a nagy gótikus példakép felélesztésével, tulajdonképpen kolostori kincset tett közzé. Másik műve: *Az keresztény szüzek tisztességes koszorúja* (1591) újabb bizonyossága a skolasztikus bonyolultságú késő gótikus formakincs továbbélésének. A virágágyak és az egész kert sokszor plasztikus leírásában ott bujkál a reneszánsz virágoskert-kultuszának emléke is. Pázmány *Imádságos könyve* megírásával (1606), sietett a visszahódított lelkek táplálására. Lépes Bálint (1616–17) műve mellett Vásárhelyi Gergely és Pázmány *Kempis-fordítása* (1622. ill. 1624) a legjelentősebb mozzanat. Az *Imitáció* magyarításával az antiintellektuális ferencesek egyik legnagyobb misztikus ideálja került a hitelményre vágyók kezébe.⁵⁰

Pázmány a fölsorolt írók között stilisztikai szempontból különös figyelmet érdemel. A szakirodalom csak racionális beállítottságát, józan szerkesztőkészségét szokta kiemelni realitásokhoz kötődő, konkrét értelmezhetőségű kép- és szóhasználatával mellett. Pedig a kegyességi iratok vitathatatlanul a gótikus „édes stílus” hangulatát árasztják: „Öregbitsed bennem a szeretetet, hogy az én szívem megkóstolja, mely gyönyörűsége a szeretet, mely kedves a szeretetben elolvadni és uszni”,⁵¹ „Elájuljon az én lelkem ... gyönyörködve szerelemben”⁵², „én szent szeretőm, mikor te az én szívembe szállasz, örvendeznek minden belső részeim.”⁵³ Krisztus nála is „édesdeden szól”⁵⁴ mint a kódexekben. Az újév napjára készített prédikációjában fölleljük a híres képsort: (Jézus neve) „méz a szájban, muzsika a fülben, gyönyörűség a szivben.”⁵⁵ Természetesen nem ez a stílusréteg az uralkodó Pázmány életművében; biztos stílusérzékét, nyelvi fantáziáját dicséri és jellemző példája ugyanakkor a jezsuita magatartásnak: mindig olyan eszközzel harcol, amilyent a harc formája megkíván.

A magyar nyelvű barokk misztika Hajnal Mátyás imádságoskönyvében (1629)⁵⁶ forrt ki teljes szépségében. Magasabb fokon, mint a középkorban, mert itt a stílus részjelenségeit egy nagyszabású barokk kompozíció fogja össze, s a kódexek fordítóinak naiv nyelvhasználatát tudatos stilisztikai törekvések helyettesítik. Hajnal könyve nem tartozik a szokásos imádságoskönyvek közé, ahol minden imádság önálló darab, és az egészet egy formális rendszerező elv fogja össze. Nála az elmélkedések és könyörgések alárendeltek a mű eszmeiségét tükröző kompozíciónak. Ha műfaj történeti szempontból nézzük, helyét a „lelki kalauzok” és a „hortulus animae” között jelölhetjük ki. A cselekmény tárgya misztikus: Jézus kiszabadítja a szívet a világ, az ördög és a testiség karmaiból, megtisztítja a bűnöktől, megszenteli és országává teszi. Ezt az epikus cselekményt mozgósítja drámává az *Énekek Énekéhez* visszanyúló izzó szerelmi

⁵⁰ Fontos szempontokat nyújt ez időszakra KLANICZAY TIBOR tanulmánya: A magyar későreneszánsz problémái. (Reneszánsz és barokk c. kötet. Bp. 1961. 303–340.) L. még TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. köt. 10. füzet. Bp. 1935.); RÓNAY GYÖRGY: Szüzek koszorúja. Bp. 1936. A gótika-barokk közvetlen „kultúrátmenetét” valló szellemtörténeti koncepcióhoz: ANGYAL ENDRE: Udvari kultúra, udvari költészet. Kolozsvár 1944.

⁵¹ Kempis Tamás: Krisztus követéséről. Nagyszombat 1738. 166.

⁵² I. m. 167.

⁵³ I. m. 163.

⁵⁴ I. m. 97.

⁵⁵ „Jézus szent neve” (Újév napján) Pázmány Péter prédikációi. Eger 1931. I. köt. 161.

⁵⁶ Az Jézus szívét szerető szívek ájtatosságára... (Bécs 1629.) A könyvecske névtelenül jelent meg. „Tacito suo nomine” – írja Czwithtinger. Új kiadása: MIR XVII. Bp. 1932. BRISITS FRIGYES előszavával. (Az idézetek utáni számok e kiadásra vonatkoznak.) Hajnalról IPOLYI ARNOLD készült könyvet írni. Ebből részletek jelentek meg a Bedegi Nyári Krisztina c. tanulmányában (Bp. 1887.) Alapvető fontosságú RÓNAY GYÖRGY dolgozata: Misztika az ellenreformáció magyar irodalmában. Kat. Szemle 1937. II. 647–55. Még: CLAUSER MIHÁLY: Hajnal Mátyás (1578–1644) (Száz jezsuita arcél c. kötet. Szerk.: GYENIS ANDRÁS. Bp. 1941. II.) A mű modern elemzését KLANICZAY TIBOR nyújtotta A magyar barokk irodalom kialakulása c. tanulmányában (Reneszánsz és barokk c. kötet. Bp. 1961. 396–401.).

allegória: a lelki menyasszony, a szív elfogadja a mennyei vőlegényt, Jézust, „Add, Uram, Jézus, ugyanebben a te drágalátos kertedben (ti, a lélekben) amaz gyönyörűséges kínálásodat is hallanom: Egyetek barátim és igyatok és részegüljete meg, szerelmeseim. Hogy megrészegülvén ez áldott itallal, felkiálthassak én is ezen barátiddal együtt, mondván: Támogassatok engem virágokkal, vegyetek környül engem almákkal, mert lankadok a szerelem miatt . . .” (69.) A misztikus szemléletnek és az írói átélésnek ilyen fokán szükségképpen jelennek meg a feminin szerepre utaló kifejezések, úgy mint a misztika gótikus szakaszában: „Én volnék, Uram, az a parázna asszony” (51.), „én is, legkisebb lelki mátkája felségednek” (38.), az én emlőim között” (75.).

A látomások, a zene, a hangok, a sugallások megérezkítésével, az érzéki hatások komplex szemléletével nyelvi bravúrok tömege jön létre. Ha Pázmány — Sik Sándor szavaival — a „láthatatlan láttatásának” művésze, úgy Hajnal a láthatatlan megzenésítéséé.

„Im . . . kezembe vettem szívemnek citaráját, följártam lelki érzékenységemnek városát és piacit, fölitaláltam sok undokságos vétkeimnek . . . nyomdokit. Ah, én életem és én gyönyörűségem!” (51.)

Az égi-földi párhuzamosság másik pontja: az égi zene. „Érzette azon drága citarának hangját amaz szent szolgáló is (Szent Ferenc), kit midőn nagy magassan a fák magasságáig felemelnél az erdőben, oly muzsikával legeltetted, hogy mikor halála óráján az angyalok hegedülését hallaná, a te mennyei hárfádnak szózatjához képest ugyan mintha izetlennek tartaná amazt, ezt mondja:

„Isten anyala, szünjél édességes hegedü hangját zengetni,
Mert ezt az gyönyörűséges éneklést szívem el nem viselheti,
Az kereszt és keresztben való feszület fülemben énekelje,
Ez mennyei lantnak gyönyörűséges szava szívemet enyhítse.” (107—8.)

A gótikus dolcezza kifejezései az egész témát hangulati egységbe fogják: (Jézus) „nekünk édes nótát zendít” (104.), „tekintsd ennek az édességnek képét” (105.), „méznek édességét meggyőző édes szó” (138.), „már nemcsak a te mézzel folyó énekes szózatoddal gyönyörködtetsz . . . de a mennyei citarázásoknak pengésével is mulatoztatsz.” (107.)

Az égő szív metafora csaknem két tucatszor előfordul Hajnal könyvében, a szív megnyílása is; példa a tüzes nyíl komplex képére: „lelkemet mindaddig lövöldözted szent szeretetednek tüzes nyilaival, valamig megjárnád és meghódultatnád magadnak.” (42.)

A könyv legjobb lapjain a *Canticum Canticularum* jelenetsorai összekapcsolódnak a gótikus virágszimbolikával, amely itt már inkább a lírai diszítőelemek egy rétege, mint kánonikus morális jelképrendszer (egy-egy erényt, tulajdonságot a könyv különböző helyein más és más virágokhoz kapcsol): „én szeretőm és mindennemű gyönyörűségem, alá mentél a te kertedbe, az én lelkembe, a te fűszerszámos tábláid közé, a különb-különb féle, szép rendesen plántált tökéletességnek ültetési közé, hogy ott legelj, ott mulatozz, ott nyugodjál, ott liliomokat és több kedves virágokat szedegess.” (68.) „az mennyei Vőlegény virágokat hintetget; mely virágok nem egyebek, hanem a te jóságos cselekedetidnek sok és szép tökéletességi, melyekkel a Szent Lélek felékesítette a te lelkedet, tebeléd helyeztette a hitnek szederjes hyacintusát; beléd oltotta a reménységének kék violáját; beléd plántálta a szeretetnek nap után forgó sárga virágját; beléd ültette az ájtatosságának izzadó balsamumját; beléd az tisztaságnak fehér liliomját; beléd a szemérmességnek piros rózsáját; beléd a mértékletes szólásnak gyöngyvirágját; beléd a kegyességnek fodormentáját; az alázatosságnak izsópját; erősségnek szekfűjét; türesnek rozmaringját; állhatatosságnak puszpángját, több tökéletességnek gyönyörűséges virágját.” — (16—17.)

Ennél szebb sorokkal nem fejezhetnénk be mondandónkat Hajnal Mátyás imádságoskönyvéről.

A kora barokk irodalom másik misztikus ihletésű irányát Nyéki Vörös Mátyás reprezentálja. A *Dialógusban* és a *Tintinnabulum*ban kiteljesedő stílusforma, a halál, az utolsó ítélet, a pokol víziójának, a borzalmaknak láttatóan aprólékos leírása egyrészt közvetlenül a középkori vízió-nárius irodalomhoz kötődik, másrészt példát teremt a magyar barokk ezen ágának. Nyéki Vörös Mátyás nagy érdeme az is, hogy ő fedezi és fedezteti föl új fordításai révén a középkori költői nyelvet legmagasabb szintre vivő Mária-himnuszok szépségét. Máriához szóló verseiben újra hangot kap az ismert dicsérő modor, a megszokott hagyományos nyelvi alakzatokban:

„Tengernek fényes csillaga,
Üdvöz légy Krisztus szent anyja,
Szűzeknek szép szűz virágja
Mennyeknek boldog kapuja.”⁵⁷

A *Boldog Asszonyról való ének*⁵⁸ tizenhét szakaszából tizenegy csak megszólítást tartalmaz: félszáz himnikus hangú aposztrofálás torlódik össze a versben. „Szent szeretet”, „élet anyja”, „lépés méz”, „mennyei rózsza”, „élő kenyér hordozó hajó”, „eléghetetlen lángozó csipke”, „tövis között felnőtt lilium” stb.

A barokk stílusvegyítésre is jó példa a *Tintinnabulum*, ahol a borzalmaknak erős nyelvi fantáziával megrajzolt képei között („elmetét emlékkal vigadoz Ágota”) felbukkan, s nem is kis súllyal a misztikus boldogság, édesség világa is. A mennyországot ilyenek látja:

„Valahová fordulsz, mindenütt boldogság,
Szépség, gyönyörűség, öröm és vigasság.
Mindenütt félnenek a drága gyémántok,
Kedvesen villognak a szép amethystok,
Égnek és ragyognak fényes hyacintok,
S csillag módon fénylő szép veres rubintok.”⁵⁹

A „jegyes misztika” megjelenése:

„Óh kimondhatatlan örömmek órája,
Melyben jegyesének vig orcáját látja,
Mézzel folyó édes beszédét hallgatja,
S szerelmének tüze szívét általhatja.”⁶⁰

A kódexekben, Bornemisánál, Hajnalnál találtunk pontos megfeleléseket.

A barokk stílus középkorias vonásait jól érzékelteti például a fénymisztikának ilyen meg-
érettítése egyik *magánhasználatra* (!) készült imádságában:

„Óh, fényes világosság és világoskodó szép napvilág, akitől
jön és származik minden világosság, óh tiszta világossággal
világosodó fényesség, kinek nem árthat, be sem foghat semmi
vakságos setétség, mert véghetetlen tiszta szépség. Óh dicső-
séges világosság . . .” „Óh, nagy tündökléssel fényeskedő szép
nap” . . . „Jövel én gyönyörűséges napom, én édes megváltóm, jövel
megvilágosító fényes lámpásom.”⁶¹

⁵⁷ RMKT XVII/2. 101.

⁵⁸ I. m. 129.

⁵⁹ I. m. 209.

⁶⁰ I. m. 213.

⁶¹ I. m. 444. (Jegyzetek.)

A középkori misztika vallási és nyelvi lehetőségeit az ellenreformációs katolicizmus látta meg a maga teljességében. Az általunk vizsgált stílus történetében kulcsfontosságú ez a korszak és személy szerint Hajnal Mátyás. Ekkor és nála összegeződik a gótikus misztika nyelvi hagyománya és a Balassinál kiteljesedő szerelmi líra formanyelve, melynek középkori gyökereire rámutattunk. (Hajnal és Balassi kapcsolata külön tanulmányt érdemlő téma, erre most nem térhetünk ki.)

5

A XVIII. század közepéig tartó időszakban a misztikához visszanyúló nyelvi elemek történetét három szférában követhetjük nyomon. Először a Balassira, majd Gyöngyösire, később Amadéra épülő szerelmi *közköltészetben*. Másodszer a XVII. század közepén nagy lendületet kapó *katolikus énekkultúrában*. Harmadszor a *protestáns kegyességi irodalom* legjobb alkotásaiban Petróczy Kata Szidóniánál, Bethlen Miklósnál és Bethlen Katánál.

A szerelmi költészet frazeológiája a XVI. század végétől a XVIII. század második feléig lényegében egységes és mozdulatlan. A képzőművészeti szemléletben, és a metaforák nyelvi megformálásában változás, fejlődés alig mutatható ki, legfeljebb némi csiszolódás látszik. Az olykor tapasztalható újítások többnyire egyéni kezdeményezések maradnak, ritkán gazdagítják az egész költői formanyelvet. Gyöngyösi elsősorban összegező volt, nagysága ebben áll, a lírai köznyelvet kevés ponton újította meg.⁶² Tényleges mozgás a XVIII. század második felében indul meg, részben Amadé, részben Faludi a kezdeményező. Elsőnek a hangnem változik meg, s ezt követi a formanyelvi elemek lassú módosulása: a részletezés, a szétbontás, a játék lesz az uralkodó elv a költői nyelvhasználatban. Az irodalmi rokokó korszaka ez, s igazi megvalósulását majd a kollégiumi költészetből kinövő Csokonai-lírában tapasztaljuk.

A misztika kifejezőképzete egyrészt a Balassi-áttételen keresztül, másrészt a XVII. században felvirágzó katolikus énekkultuszon keresztül érvényesíti hatását. Ezekben az évtizedekben és ebben a szerelmi tematikában kezd elnyerni végleges helyét a magyar költői nyelvben. S ami a legfontosabb, ekkor és itt kap realitásértéket.⁶³

A Mátray-kódex sorai még beillenének akármelyik misztikusan édeskedő vallásos műbe:

„Óh, kedveskedő szép mulatások,
Gyönyörűséggel folyó szép csókok,
Gyengéden való ölelgetések.”⁶⁴

Vagy az alábbi idézetek:

„Óh gyönyörűséges, ó te édességes,
Minden nádméz fölött ki vagy kellemetes.”⁶⁵
„Mert szépséged, édességed, édesített szép beszéded”⁶⁶
„Énekölvén, zöngedölvén édesden,
Zöngedölvén, énekölvén, édesden.”⁶⁷

⁶² Gyöngyösi értékeléséhez: HORVÁTH JÁNOS: Barokk ízlés irodalmunkban. Tanulmányok c. kötet. Bp. 1956. 72–89.

⁶³ A szerelmi költészet frazeológiájának fölbukkanásáról a vallásos irodalomban egy adatum van – az sem misztikus jellegű. Eckhardt Sándor találta meg a Kuun-kódexben Balassi „Hogy Júliára találá . . .” c. versét vallásossá átdolgozva:

„Reménységem nincs már nekem,
Nálad nélkül én Istenem.”

(Balassi Bálint összes művei. I. Bp. 1951. 217–18. Jegyzetek.)

⁶⁴ RMKT XVII/3. 322.

⁶⁵ I. m. 92. (Batthyányi-lt.)

⁶⁶ I. m. 103. (Teleki-ék.)

⁶⁷ I. m. 471. (Szentsei-dk.)

Amadénál már csak a szóanyag rokon, a pajkos, játékos hang csak a szerelmi költészetnek lehet tulajdona:

„Mig ismerkedtél
Addig kedveztéél,
Édesen,
Kegyessen,
Édesgettél.”⁶⁸

Az erős érzelmeknek, elsősorban a szerelemnek érzéki hatásait már ki tudták fejezni kódexünk fordítói. Hajnálnál is láttunk rá szép példákat. Azonban döntő különbség az azonos nyelvi elemek funkciójának megváltozása: itt már valóságos, evilági tartalmúak ezek a kifejezések:

„Szeretet tüzétől miért lankadoztam”⁶⁹
„Ájul szívem, téged szeret”⁷⁰
„Látom testem lankadtságát,
tagjaimnak bágyadtságát.”⁷¹

Beniczky Péternél:

„Ez az az ékesség, kerti gyönyörűség,
Mellyért szívem most bágyad”⁷²

Gyöngyösinél:

„Melynek forrójában minden tagom lankad”⁷³

Amade Lászlónál:

„Most bágyadok hullok,
Lankadok s borulok
Mert érted epedek,
Égek és szenvedek.”⁷⁴

Ugyanő:

„Alkalmas tűz,
Mellytől elájultam,
És majd elolvadtam,
Szerelmedért
Hevitett,
Epszett.”⁷⁵

⁶⁸ „Azt nem reméltem . . .” Várkonyi báró Amade László versei. Kiad.: Négyesy László. Bp. 1892. 115.

⁶⁹ Szádeczky: Miscellánia. Sajtó alá rend.: VARGA IMRE. Bp. 1955. 31.

⁷⁰ I. m. 65.

⁷¹ I. m. 68.

⁷² „Vélekedés az ékességről, amely tulajdonittatik a rózsának.” Magyar költők XVII. század. Összeállította: JENEI FERENC. Bp. 1956. 215.

⁷³ Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre. Összes költeményei I. köt. Közzéteszi: BADIĆS FERENC. Bp. 1914. 259.

⁷⁴ „Bár tied a diadalom . . .” Id. kiadás 214.

⁷⁵ „Ámbár égek . . .” Uo. 97.

A *Canticum Canticorum* jellegzetes kifejezései fölbukkanak a névtelen szerelmi közköltészetben is:

„Hintsetek lábunk alá rózsát, kegyes nimfák,
Mert egybe hanyatlottak, két ékes pálmafák”⁷⁶

Az égő szív, a szerelem tüzének fellobbanása, a szív megnyilazása stb. alapvető, szinte kötelező kellékévé vált a lassan hatalmas tömegűvé duzzadó szerelmi költészetnek. Egyforma gyakorisággal élnek vele a névtelen énekszerzők és a neves költők, Eszterházy Pál, Zrínyi, Gyöngyösi. Példák tucatjait lehetne idézni minden motívumhoz.

A jelzőhalmazás is jellemző tulajdona volt a gótika irodalmának. A jelzőornamentika nem hiányzik a szerelmi költészetből sem, noha ilyen bőségével ritkán találkozunk szerelmes költeményben, óhatatlanul a középkori vallásos dicséretnek naiv halmozását juttatja eszünkbe:

„Karcu, magas, szép termetű, ékes jó szava,
Rózsa színű tekintetű, ékes szép karja,
Engem éleszt rózsá színű piros orcája,
Kebelében megbimbózott két arany alma”⁷⁷

Befejezésül vessünk még egy pillantást a szerelmi líra legközkeletűbb képanyagára, a virág-szimbolikára. Természetesen a virágok nagy szerepét líránk fejlődésének ezen szakaszában sem magyarázhatjuk csupán a misztikus formanyelv kisugárzásával. A hagyományok más csatornákon át, más forrásvidékekről is gazdagították XVII–XVIII. századi szerelmi költészetünket (az antikvitás költői öröksége lassan iskolai anyaggá válik; a leszálló reneszánsz stíluslemek; a feltehető népköltészeti formakincs alakító ereje stb.). Nem jelentéktelen tényező a barokk főúri udvarok virágkultusza sem — ez lép a „természet” helyébe. Jellemző megnyilvánulása a barokk látványosságnak, a „látható világ” barokkos igényének Eszterházy Pál egyik verse, amelyben több, mint 20 virágfajtát énekel meg.⁷⁸

Mindezek mellett meg kell látnunk a szerepét a misztika ilyen irányú hagyományainak is. A kolostori forma- és képörökség a katolikus templomi éneklés révén játszott bele ebbe a folyamatba. Pl. Nyéki Vörös Mátyásnak *Az irgalmas kedvű, szeplőtelen szép szűz Máriához* c. misztikus dicséretéből egy strófát megtaláltak a székelgyföldi folklórban — a vallásos motívum világvá fordításával (kiemelt mondat):

„Te szép liliomszál, kitől *kegyelme száll*
minden testre ez földön,
s kinek drága kerte önte világ szerte
drága illatot . . .”⁷⁹

A XVII. században a névtelen versszerzőknél szilárdulnak meg a későbbi népköltészet — és nem kis mértékben a műköltészet — legfontosabb fordulatai, sémái. A Máriához, Jézushoz szóló dicséretnek „virág-aposztrófja” és a szerelmi költészetben a „virágom”, „rózsám”, „vio-

⁷⁶ RMKT XVII/3. 238. (Solymosi-ék.)

⁷⁷ I. m. 243. (Vásárhelyi-dk.)

⁷⁸ „Egy kis karvoly madárról való táncének” ItK 1892. 133–34. Az „Égi madarokról való versek”-ben majdnem 50 madár neve szerepel. (Ennek a modornak és versépítő szemléletnek egyik korábbi példája „Az sónak dicsiretiről való magyar rythmusok” Szentmártoni Bodó Jánostól. Egyes strófái ornitológiai értekezésnek is beillenek.)

⁷⁹ RMKT XVII/2. 109 és Jegyzetek. A XVII. századi szerelmi közköltészet egyes darabjainak folklorizációjáról az RMKT XVII/3. kötetének jegyzetei tudósítanak. A XIX. és XX. században lejegyzett népköltészeti alkotások formakészletének egyik fontos vonulata középkori-misztikus eredetű.

lám” megszólítások között a kapcsolat letagadhatatlan: Petőfiig nélkülözhetetlen költői fogás. A lírának ebben a vonulatában szinte nincs olyan vers, amelyikben a virág valamilyen funkcióban ne szerepelne. Nyíltan megfogalmazott jelképes értelmet ritkán kapnak („Tüzes veres rózsza szerelmünket jegyzi”).⁸⁰ Jelentőségük sokkal nagyobb: a szerelem érzését megjelenítő hasonlatok, metaforák szinte kizárólagos elemei, a szerelmi líra legfontosabb valóságfedezete.

„Áll előttem egy virágszál,
Örvendetes liliomszál,
Kis kertemben szép virágszál,
Ki előttem ékessen áll.
Kis kertemben szép virágok,
Illatoznak liliomok,
És tündöklő piros rózsák,
Gyönyörűséges violák.”⁸¹

A misztikus érzelmiség és stílus továbbhagyományozása és terjesztése a katolicizmusnak szinte hivatalos programja lesz a XVII. századtól kezdve. Eszterházy Pál Mária-kultuszt tápláló könyvei (1690, 1698, Tarnóczy István: *Titkos értelmű rózsája* (1676), Illyés András művei (1680–1700), a *Jóillatú rózsakert* (1734) után egyre nagyobb számmal jelennek meg a dús középkori örökséget hordozó kegyességi művek. A XVIII. század közepétől kezdve már messze lemaradnak a kor irodalmának fő irányaitól, alakító hatásukat az egyes életművekben legfőképpen mikrofilológiai vizsgálat deríthetné ki.

Sokkal fontosabb szerepe van a XVII. század közepén föllendülő katolikus egyházi énekesirodalomnak és általában a katolikus lírának. A misztika stílusának beépüléséről a nyelvi köztudatba ezeknek a műveknek lapozgatása győzhet meg bennünket, hiszen elterjedtségük révén nyelvművelő erejük fölülmultra a Bibliáét is.

Az első magyar nyomtatásban megjelent kottás katolikus énekeskönyv a *Cantus Catholici* (1651) és bővített kiadásai tartalmának nagy része középkori anyag, de az újonnan készült fordítások sem térnek el hangulatukban a hagyományosaktól. A gótikus édeskedésre jó példa a „Dulcis Jésu, dulce Nomen”⁸² kezdetű vers, ahol 3 strófa összesen 46 szavából 17 ezen jelzőkből áll: édes, kedves, kegyes, ékes, fényes, szép, ízes, mézes. Vagy a gyermek Jézust ringató altatódal:

„Aludj szépség és ékesség, mennyből cseppent édesség
Aludj ajándékot adok, majd lépes mézet hozok.”⁸³

A Mária-himnuszok és litániák nagyon kevés újdonsággal tűzdelik meg a szokványos felsoroló, magasztaló dicséreteket.

„Ez szeretet mennyből szállott, csontom velejéig hatott
Felgyulasztott és lebágyasztott . . . —
. . . — Hogy már szívem majd ellankadt,
Erő bennem alig maradt.”⁸⁴

⁸⁰ RMKT XVII/3. 112.

⁸¹ I. m. 154. (Komáromi-ék.)

⁸² (Szelepcsényi György:) *Cantus Catholici*. 1675., 1703. Új kiadása: MIR 39. (Kiadja RAFFAELLI R. RAFAELA.) 58. L.: ALSZEGHY ZSOLT: A XVII. század. Bp. 1935.

⁸³ (Kisdi Benedek:) *Cantus Catholici*. 1651. II. MIR 38. 296.

⁸⁴ U. a. I. MIR 35. 133–34.

Ezek a kifejezések még versenyre kelhetnek a szerelmi líra hasonló helyeivel, de amíg a szerelmi líra a megújulás felé halad, a katolikus énekköltészet nem tud túllépni önmagán, és lényegében máig ismételteti ezt a hangot.

A katolikus gyülekezeti éneklés mellett figyelmet érdemlő termékek a személyes vallásosság megnyilatkozásai is. A század közepének legszebb Mária-himnuszát irodalmunk legsötétebb figurája, Listius László írja, de ez a barokk korban nem volt olyan kirívó jelenség.⁸⁵

A katolikus barokk misztika utolsó magas szintű terméke Gyöngyösi *Rózsakoszorúja* (1689), mely csak a témáját merítette idegen (német jezsuita) forrásokból, kifejezőeszközei, objektív lírai anyaga a magyar nyelvi hagyományok nagyszerű újraidézése. A gótikának a Mária-kultuszban kifejeződő erotikája kel itt újra életre a barokk hevület és a költői tehetség szép egymásra-utalásában.

„Óh, mely gyönyörű illatja,
Mely ragyogó ruházatja,
Lelke éppen fényesség;
Lépési óh mely ékesek,
Mozdulatai mely kedvesek
Mindene gyönyörűség.”⁸⁶
Drága kincsem, szép Jézusom,
Gyöngyvirágom, Nárcisszusom.”⁸⁷

Ezek a sorok szinte szó szerint megtalálhatók egy névtelen költő hatvan év múlva írt *szerelmes* versében:

„Gyöngyöm, gyöngyvirágom, rózsám, nárcisszusom.”⁸⁸

A gálás Amade egyik költeményében a XVIII. század közepén még friss, eleven a misztikus szerelem leírása, noha átéltségében erősen kételkedhetünk.

„Hadd lankadjak és olvadjak
Éretted én szerelmem,
Én mennyei jegyesem”⁸⁹

Végül lássunk még egy példát Faluditól:

„Jézus szívem szép szerelme
Az én lelkem gerjedelme
Buzgón szeret tégedett.”⁹⁰

Nem önálló mű, egy régi katolikus ének átdolgozása. Ez a tény és Faludi lírai életművének jellege is arra mutat, hogy az ilyen misztikus emlékképek már a líra periférikusabb tájaira csúsztak.

⁸⁵ „A boldogságos szűz Máriához Magyarország patronájához”. Magyar költők XVII. század. Összeállította: JENÉI FERENC. Bp. 1956. 263–65.

⁸⁶ Gyöngyösi István összes költeményei III. Bp. 1935. Közzéteszi: BADIĆ FERENC. 88.

⁸⁷ I. m. 48.

⁸⁸ Virágénekek és mulatónóták. Összeállította: STOLL BÉLA. Bp. 1956. 201.

⁸⁹ „Hadd lankadjak...” Id. kiadás 400.

⁹⁰ „Az Úr Jézushoz” Régi magyar költészet II. Kiad.: FERENCZI ZOLTÁN. Remekírók Képes Könyvtára. é. n. 39.

A XVII. század végén a vallási ortodoxia ellenhatásaként a protestáns táborban is megnő az igény a befelé forduló, személyesebb, érzékenyebb hitélet után. A pietizmus központi hitelve, a Krisztussal való egység bensőséges gondolata jellegében és hangulatában nem áll távol a misztika „Unio cum Deo” eszméjétől. Nem meglepő hát, hogy az új protestáns kegyesség stílusa is rokon a katolikus misztikával. A század fordulóján Petrőczy Kata Szidónia lírájában, a *Zöngedező menyei kar* (1696) c. nagy gyűjteményében, Bethlen Miklós imádságaiban és Ráday Pál *Lelki hódulásában* (1710), majd a XVIII. század közepén az önfeledség rajongó Bethlen Katánál is kimutathatók a katolikus misztika kírlelte nyelvi alakzatok. Petrőczy Kata egy versszaka:

„Adj gyökeres hitet, égő szeretetet
Ki által bűn ruháját
Rólam levehessem' s tőled elnyerhessem,
üdvösség koronáját . . .”⁹¹

Az „égő szeretet”, „a bűn ruhája”, „az üdvösség koronája” a misztikus köznyelv alapkifejezései közé tartozik.

„Üdvöz légy jó Jézus, egyetlen szerelmem”⁹²
„Drágalátos Jézus, csak teneked éljek”⁹³
„Jézus életem virága”⁹⁴

Ezek a kifejezések is egyeneságti leszármazottai a gótikus nyelvi formáknak.

Bethlen Miklós fogságban írt imádságai egyikében olvassuk ezeket a misztikus ihletésű sorokat:

„Csudálatos szózat vagy sugallás által a te dicsőséges jelenésedről nékem hírt adál” . . . „elmémet felülmuló irgalmas kegyelmes szelidség, édesség, gyönyörűséggel mondád.”⁹⁵

Unokahúga, az „árva” Bethlen Kata magányos szenvedéseinek pillanataiban a révület állapotáig is eljut, mint a középkori beginák lelkiismeretesebbjei:

„Óh, edes jó Istenem, vajha tehetném én egészen magamat teneked hálaadó áldozattá, vajha megemésztetném én egészen a te szerelmednek tüztől . . .”⁹⁶

A hivatalos református egyház nem azonosult az ilyen rajongással. Templomi énekeinek javát továbbra is a zsoltárok, zsoltári dicséretetek teszik ki. A puritánsságot következetesen megvalósították az énekek stílusában is. Jellemző példáját láthatjuk az egyik hivatalos „Közönseges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyvben” — inkább illusztrálva, mint bizonyítva az elmondottakat. A *Dies est laetitiae* kezdetű himnusz népszerű volt már a magyar középkorban is. A *Winkler-kódex* így fordítja egyik részletét:

„Isten fia sziletik,
Tiszta nemes szíztől,
Miként róza liliumtól
természet csodája.”⁹⁷

⁹¹ „Elbágyadt lelkeknek . . .” Magyar költők XVII. század. 351.

⁹² „Vers ! Vers !” Petrőczy Kata Szidónia versei. Közli HARSÁNYI ISTVÁN és GULYÁS JÓZSEF. ItK 1915. 198.

⁹³ „Panaszolkodásimnak sok inségébül . . .” Uo. 450.

⁹⁴ Az „Oh, Jesu Christ, mein Lebenslicht . . .” kezdetű ének fordítása. Uo. 456.

⁹⁵ Bethlen Miklós önéletírása. Kiad.: V. WINDISCH ÉVA. Bp. 1955. II. 171–73.

⁹⁶ Bethlen Kata önéletírása. Kiad.: SÜKÖSD MIHÁLY. Bp. 1963. 159. (A „Védelmes erő pais” c. művéből.)

⁹⁷ RMKT 1. (II. kiadás) 421.

A vers föllelhető Telegdi Miklós 1577-es gyűjteményében, bekerült az 1651-es *Cantus Catholicibe* is. A XVIII. században a reformátusok is alkalmasnak találták a gyülekezeti énekítés céljára, bevették a kötetbe, de a strófa egyetlen költői sorát, a szép misztikus virághasonlatot elhagyták belőle.

6

A XVIII. század utolsó harmada a leszálló barokk és a népiesség találkozásának, a magyaros rokokónak az időszaka. A kor közköltészetének legfontosabb, a líratörténeti folyamatokat leginkább jelző rétege a kollégiumi verstermés. A Debrecenben és másutt összeállított melodiáriumok, kéziratok verseskönyvek anyaga heterogén: híven jelzi az *élő* lírai formák széles skáláját. A középkor óta ismert misztikus-vallásos fordulatok, a hagyományos-barokkos poétai képletek és a népiel már kapcsolatot mutató darabok egyaránt megtalálhatók bennük. Az „*Óh kimondhatatlan . . .*” kezdetű vers még az archaikus vallásos stílusmezőből való:

„Örülj lelkem, hogy itt lehetsz
A vendégekkel bemehetsz
Vőlegényed házába.”⁹⁸

A szív ostromlásának középkori-misztikus, a reneszánsz idején is oly kedvelt képére szintén leltünk példát, szerelmes és vallásos költeményekben egyaránt:

„Egy hatalmasság vijja szivem várát,
Sáncaival körülvette határát,
Vénus az, a szerelem királynéja . . .”⁹⁹

Istenes tematikában:

„A vérengző ellenség vijja lelkem várát.”¹⁰⁰

Vagy:

„. . . ne légy halál prédája,
amely lelked várát vijja.”¹⁰¹

Csokonai fellépésének ideje, a század utolsó évtizede felé haladva egyre erősebben látszik kibontakozni az új ízlés, amely Amade és Faludi kezdeményei után a névtelen diákszerzők verseiben érlelődött meg. A legfőbb formatörténeti újdonság a hagyományos — már a középkori kódexekben is használt — képek fölbontása, továbbvitele, kibővítése. (A rokokó is manierista korszak!) A változás kezdeti bizonytalanságát suta, groteszk megoldások jelzik:

„A lobogó szerelem tüzet rakott bennem,
Venus csupasz fia mindég fujkálja . . .”¹⁰²

A rokokó másik jellemző vonása a köznapiság, az alkalmi jelleg hangsúlyozása:

„Igen is mert a nyíl Cupidó kezéből
Kiment, vagy Marjai Erzsébet szeméből.”¹⁰³

⁹⁸ A XVIII. század magyar dallamai. Kiad.: BARTHA DÉNES. Bp. 1935. 257.

⁹⁹ I. m. 91.

¹⁰⁰ I. m. 271.

¹⁰¹ I. m. 269.

¹⁰² I. m. 197. (Ennyi maradt fenn a versből.)

¹⁰³ BÁN IMRE — JULOW VIKTOR: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. 71.

Ugyanezt példázza Csokonai-idézetünk egy halotti búcsúztatóból. A profánnak látszó szójátékban már nehéz meglátni a gótikus fénymisztika hagyományos nyelvi elemeit:

„Egyedül a Jézus s a mennyország fényes,
Melytől fényesedik az idezárt Fényes.”

(*Szomorú versek*)

Kovács József (a „rimkovács”) Csokonai halálára írt versében egy jelző csúsztatja át a fordulatot a korszerűtlen középkorias barokkból a rokokó világba:

„Hozzá hasonlíthatatlan bájos ékességed . . .”¹⁰⁴

A „méz” és a „méreg” ellentétének egy metaforába ötvözése régi találmány, Gyöngyösi vagy egy tucatszor használja; a méhek mézének és fullánkjának ellentétét a magyar líra számára már Balassi fölfedezte (*Ad apes*). A rokokó újra észreveszi a lírai lehetőséget, de ami korábban csak egy metafora vagy hasonlat volt, az most önálló verstéma lesz (*Ámor és a Méhek*).¹⁰⁵ Az ötlet — a méhek Ámor tegzébe viszik véletlenül mézüket — jellegzetesen rokokó-ízű, kibontása pedig kitűnő példája a kor divatos versépítésének.

A részletező, aprózó lírai technika megváltoztatja a versek hangnemét is: a középkori gyökerű „édesség” édeskedéssé válik, a dicséretből becézés, a rózsából, a misztika egytemes érvényű jelképéből rózsácska lesz (pl. Csokonai: *Quem dii oderunt, praeceptorem fecerunt*).

A köznyelvbe belerögződött szóképek, alakzatok megváltoztatásának, felfrissítésének képesége objektív kritériuma a költői nagyságnak. Régi irodalmunkban Balassi mellett egyedül Csokonai volt képes meglátni a költői nyelv elkoptatott frázisaiban az új esztétikum lehetőségét. Az évszázados sémák egy-egy jelző betoldásával, szórendi módosítással, szinonimacserével is megújíthatók. Csokonainál mindezekre találni példát: fő stilisztikai újdonsága azonban a szóképek egybeillesztése, kontaminálása. A háromszáz éves használatban elhalt nyelvi elemekbe főképp így módon lehelte újra életet.

A „szem” és a „nyíl”, a „szem” és a „tűz” összefogása régi költői találmány:

„Ti, Páphison nyitott, kacér
Tekintetű leányok!
Ti minket édes izletű
Nyilakkal öldököltök. —”
(*Édes rabság*)

„. . . rámcstillámlott Rózi szempillája,
S tüzétől felgyulladt az Ámor fáklyája.”
(*A dél*)

Am a három motívum egybeolvasztva — ez Csokonai leleménye — újra stilisztikai töltet kap:

„Ah e két kacsintó szem
Szerelmes fáklyájában
Hordod te a nyilas istent magában . . .”
(*Dalok az Endymionból*)

A képi sűrítés legszélsőbb lehetőségére a Dorottya ad példát:

„Szemnyilak, csókcsákány, mosolygás-fringia” (III. könyv)

¹⁰⁴ I. m. 98.

¹⁰⁵ ItK 1935. 179–80. Közzéteszi: GÁLOS REZSŐ.

A befejezésül idézendő Csokonai-sorok nyelvi alapszöveve nagyon régi, nincs olyan elemük, amelyet ne mutathatnánk ki a kódexek óta a magyar költészetben:

„E gyönyörű zengést nem fogják himezni többé
A madarak . . .”

(*Daphne*)

„A hangok virággá válnak
Mosolygó ajakidon,
A virágok hangicsáinak
Teremtő ujjaidon.”

(*A muzsikáló szépség*)

„Édes mézharmattal kecséget
A nyíló rózsá ajakán.”

(*A bátortalan szerelmes*)

Kora költői formanyelvének legmagasabb szintjét is meg tudta emelni Csokonai ezekben a mondatokban. Az effajta vizsgálat fényében látszik csak, hogy tehetsége és nyelvvformáló ereje csupán a fordulatok alakításában, egybeszerzésében, és összeötvözésében munkálhatott: a képek, a költői szavak, a nyelvi forma elemei adottak voltak.

Csokonai korában vált véglegessé a misztikára jellemző, pontosabban az első magyar nyelvű megfogalmazást ott elnyerő szövegek és más költői eszközök beépülése a magyar líra nyelvébe. A XVII. század szerelmi költészetében még gyakran érződik a közvetlen vallásos ihletés. Csokonai korában, főleg az ő verseiben már nem. Három évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a kódexek nyelvi kincsei levessenek magukról minden misztikus, valóságidegen hangulatot, és a magyar költői stílus mozdíthatatlan tartópilléreivé váljanak.

Károly Alexa

LES ÉLÉMENTS STYLISTIQUES DE LA MYSTIQUE DANS L'ANCIENNE LANGUE POÉTIQUE HONGROISE

La première phase de l'évolution du style poétique hongroise se rattache à la religiosité de la mystique. C'est grâce à son caractère éminemment sentimental que cette tendance de la religiosité médiévale pouvait créer les éléments stylistiques qui deviendront plus tard les expressions fondamentales de la poésie lyrique amoureuse. Dans les anciens manuscrits des XVe et XVIe siècles, on trouve en grand nombre des métaphores, des adjectifs et d'autres ornements poétiques qui survivent sous une forme inchangée jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, jusqu'à Mihály Csokonai Vitéz. C'est dans la poésie lyrique de Balassi, à l'époque de la renaissance, qu'apparaît pour la première fois ce trésor de formes mystiques dans un sujet galant-mondain. L'une des XVIIe et XVIIIe siècles est de même d'origine médiévale-mystique (p. ex. le symbole des fleurs). — La grande génération du catholicisme de la contre-réforme — Péter Pázmány et son cercle — a fait revivre à un haut niveau les traditions de la langue du moyen-âge, dans la période maniériste-prébaroque. Le livre d'heures de Mátyás Hajnal est l'oeuvre pieuse la plus importante sous ce rapport. La poésie de chant catholique ecclésiastique qui se codifie au milieu du XVIIe siècle suit la même voie. La dernière création de valeur de la mystique catholique est la Couronne de Roses d'István Gyöngyösi, mais à cette époque elle a déjà dans la religiosité protestante aussi, chez Kata Petrőczy, Miklós Bethlen et plus tard chez Kata Bethlen, un rôle important. C'est au milieu du XVIIIe siècle que les éléments de style poétiques qui peuvent être ramenés à la mystique des anciens manuscrits, se changent d'une manière décisive. Les images se décomposent, les adjectifs reçoivent un sens nouveau dans l'esprit du rococo, elles s'éloignent complètement des sources médiévales. C'est dans la poésie lyrique de Mihály Csokonai Vitéz qu'elles deviennent les éléments constitutifs inaliénables du style poétique hongrois.